

Székely Melinda ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe a Római Birodalom keleti kereskedelme, a dominatus kora, a római társadalomtörténet, valamint Róma és a germán népek viszonya.

Legutóbbi írása az Ókorban: „Gyapjat termő fák”. *Textíliák a Róma és India közötti kereskedelemben* (2012/4).

Pacatus: *Theodosius* császár dicsőítése

A beszéd részletét fordította,
a bevezetést és a jegyzeteket írta

Székely Melinda

Bevezetés

A késő római kor jellegzetes műfaja a *panegyricus* (dicsőítő beszéd),¹ amelynek kötelező témája a császár dicsérete volt.² A ránk maradt beszédek nemcsak mint irodalmi művek értékesek, hanem fontos történeti források is. Közülük az egyik legkiválóbb Pacatus Theodosius³ császárhoz szóló munkája,⁴ amely a *Panegyrici Latini* gyűjtemény legkésőbbi és legbővebb beszéde.⁵

A szerző, Latinus (Latinus) Drepanius Pacatus, a gall származású római szónok és költő, Burdigalában (ma Bordeaux) vagy annak környékén született a 4. században. Kora legjelesebb emberei, az ugyancsak burdigalai származású, keresztény Decimus Magnus Ausonius és a pogány hagyományokat követő L. Aurelius Avianus Symmachus baráti köréhez tartozott.⁶ Művét a gall provinciák küldötteként 389-ben mondta el Rómában Theodosius előtt, a császár Magnus Maximus⁷ felett aratott győzelme alkalmából.

A mű három egyenlőtlen hosszúságú részre oszlik. Az első rész (1–7. *caput*) tartalmazza az előszót, majd ezt követik a *panegyricusok* szokásos elemei: a szülőföld dicsérete, a császár hatalomra kerülése, családja, elődei. A mű második részében (8–20. *caput*) Pacatus felsorolja Theodosius császársága és felnőttkora előtti cselekedeteit, valamint bemutatja erényeit. A harmadik rész (21–46. *caput*) a legbővebb: a császár közéleti tetteiről beszél, és hangsúlyozza Theodosius birodalomért teljesített katonai szolgálatait. Jelen munka a 21–29. *caputok* első magyar fordítását tartalmazza. A fordításhoz Galletier szövegkiadását vettem alapul (Galletier 1955), a jegyzetekhez használtam Nixon munkáját is (Nixon 1994).

Pacatus

Theodosius császár dicsőítése (21–29)

21. De ahogy a nagy városokba érkezvén először a szent épületeket és a legfőbb istenségnek állított szentélyeket keressük föl, és csak utána a fórumokat, a testgyakorló helyeket és az oszlopcsnarokok előtt elterülő sétatereket csodáljuk meg, úgy, amikor a dicséreted zengjük, elsőként a Palatium szent rítusainak és az ősi szertartásokat kívánó intézményeknek adózunk tisztelettel, majd azok felé a dolgok felé indulunk, amelyek nyilvánosak és elérhetőek közhasználatra; amelyek az egész közösség és nem csak egy csoport javát szolgálják; amelyeket nem a falak határolnak, hanem az egész világ, és amelyeket nem fed be tető, csak az ég. Az első az – hogy ne a legfontosabbal kezdjem –, hogy gyakran előtűnsz és megmutatod magad a várakozó népnek, és nem csupán hagyod, hogy lássanak, de könnyen megközelíthető is vagy, közvetlenül meghallgatód az alattvalóid könyörgéseit, tehát bárki járul eléd kérelmezőként, az még visszautasítás esetén is – ami ritkán történik meg – azzal a tudattal távozik, hogy istenséget látott. De mennyire mások voltak azoknak az uralkodóknak a szokásai – ismert, hogy kikről beszélek –, akik az uralkodói fenségük kisebbségként és lealacsonyításaként élték meg, ha nem voltak a palota valamelyik messzi részébe bezárkózva,¹ mintha valamiféle Vesta-szentélyben lennének, és csak titkos imádással² lehetett eléjük járulni; vagy ha a házuk sötétjében való rejtőzködés közben a számukra külön biztosított magány és a széles körben kiterjesztett csönd nem védte volna őket bástyaként. Sőt, amikor hajlandóak voltak kimerészkedni, és elviselni a világosságot, hordszékeken és díszkocsikon vitték őket, minden oldalról és felülről fegyveres férfiak sűrű alakzatától védve, lassan és kiszámított lépésekkel haladva. Ilyenkor az embereket távol tartották, és a hivatalosolga buzgó keze vesszőzte a népet,

hogy elszigeteljék őket még az utcán is. De a mi uralkodónk mindenki előtt nyíltan megmutatkozik, a napfény és a Nap sem számít megszokottabb látványnak, mint ő. Jóllehet az engedély elnyerését rögtön annak lekicsinylése követi, mégsem tudnak a csodáló szemek sohasem betelni vele. Az emberek egyre többet és többet kívánják őt látni, és bár ezt új dolognak mondják, még a jelenlétében is hiányolják őt.

22. Csodálkoznunk kellene azon, hogy a városaidban ott vagy a néped szeme előtt, hogy csaknem minden külföldi ország földjén láttak már, és olyan gyakran, hogy arcod majdnem annyira ismert a barbárok, mint a mi számunkra?³ Nem ok nélkül, hiszen minden nyarat idegenben töltöttél, a teledet pedig itthon, az évet egyenlő részekre osztottad a polgáraid és az ellenségeid között, és ha véletlenül van olyan barbár, aki még nem tapasztalta bátorságod sújtó villámát, félelmetes nevedtől megrettenve az is csöndben marad, mintha eltalálta volna a csapása. Mert az uralkodásod, *Imperator*, nemcsak azokat a népeket remegteti meg, akiket erdősávok, hegyek és folyók választanak el tőlünk, de azokat is, amelyeket a természet örökös hősséggel tett megközelíthetetlené, végtelen téllal bástyázott körül, vagy közbeékelődő tengerekkel határolt el. Nincs biztonságban az óceánon túl az indiai, a hidegben a boszporuszi, vagy az egyenlítői Nap alatt az arab. A hatalmad olyan helyekre hatol be, ahová még a római név is alig ért el azelőtt. Beszéljek a szolgálatodba fogadott gótokról, akik a táboraidat katonákkal és a földjeinket gazdákkal látják el?⁴ Beszéljek a büntetésről, amit a lázadó szaracénokra szabtal ki, mert megszegették a szövetséget?⁵ Beszéljek a Tanaisról, ahonnan elűzted a szkítákat, és a menekülő albanus elerőtlenedett nyilairól?⁶ Bármely barbár nép is volt fenyegetés számunkra az ereje, vér-

1 Galletier Plin. *Pan.* 24, 2–3; 48, 5 alapján úgy gondolja, hogy Domitianusra utal Pacatus. Nixon ezt lehetségesnek tartja, de valószínűsíti, hogy Pacatus a közelmúltra utal: Diocletianusra, mint az új udvari ünnepi protokoll bevezetőjére (lásd pl. Aur. Vict. *Caes.* 39, 2–5) és utódaira, akik követték ezt a szokást (Nixon 1994, 471). A 4. századi császárok közül a források alapján kiemelhetjük II. Constantiust (337–361), akiről katonatisztje, Ammianus Marcellinus részletes jellemzést ír, és a *Res gestae* több könyvében említi a császár merev, bizalmatlan, zárkózott természetét és életvitelét (pl. Amm. Marc. XVI. 10: Rómába látogatásának körülményei; XXI. 16: Constantius erényei és hibái; különösen XVI. 8: „a végleteig gyanakvó Constantius szüntelenül attól rettegett, hogy életére törnek”; „bizalmatlan természete miatt kitanított a borbélymesterségre a lányait, hogy ne legyen kénytelen idegennel borotvtálatni arcát”; „a hálószobául szolgáló kis épületet mély árokkal vette körül, és azon át szétszedhető hidat építtetett, melynek rúdjaival és korlátjaival éjszaka magával vitte, reggel pedig, amikor távozni készült, megint összerakatta.” (Ford. Szepesy Gyula.)

2 Titkos imádás (*veneratio occulta*) – a kizárólag a papok által látogatható hagyományos pogány szentélyekre, illetve a misztériumvallások titkos szertartásaira utalhat.

3 Pacatus itt nem a valós helyzetet írja le. A források szerint Theodosius a trónra lépése után soha nem hagyta el birodalmát, a legtöbb hadjárátát hadvezérei irányították. Theodosius Constantino-

polisban maradt 380. nov. 4-től 382. végéig, eltekintve egy rövid heracleai (381. július) és hadrianopolisi (381. aug.–szept.) úttól; lásd Seeck 1919, 255–261. Pacatus politikai okok miatt ferdi el a tényeket: meg kellett magyaráznia, hogy miért tartott Theodosiusnak olyan sokáig Maximus *usurpációjára* reagálni (Pac. 23, 1).

4 A hadrianopolisi csata után Theodosius a gótok ellen harcolt a Balkánon, majd változó hadiszerencse után békét kötöttek 382-ben Saturninus *magister militum* segítségével. A békeegyezmény szerint (382. október 3, *Cons. Const., Chron. Min.* 1, 243) a gótokat Thráciában telepítették le, földet kaptak azzal a feltétellel, hogy Rómának katonai szolgálatot teljesítenek (Schmidt 1941, 419; Wolfram 1990, 125–157). A 382-es egyezmény fontos újítást jelentett, mert ezután a gótok a saját vezéreik alatt, külön egységekben *foederatiként* szolgáltak. Pacatus egyértelműen állítja, hogy 388-ban a gótok Theodosius expedíciós hadseregében római vezetők alatt szolgáltak Maximus ellen (32, 4). Heather (1991) felhívja a figyelmet, hogy nem minden római fennhatóság alá tartozó gótot szabályoz az egyezmény 382 után. Lásd még Goffart 1980; Burns 1994; Székely 2013, 24–32.

5 Erről nem tudunk többet.

6 Erős túlzás. Az egyetlen római beavatkozás Schytiában abban az időben Theodosius hadvezérének, Gerontiusnak a barbárok elleni beavatkozása (386?). A menekülő albanusról nem tudunk többet.

szomja vagy nagysága miatt,⁷ most örül, ha békében maradhat, vagy barátként örvendezik, ha behódolhat. Maga Perzsia, amely régóta államunk riválisa volt, és számos római vezér halála miatt vált hírhedtté,⁸ most mindazt a kegyetlenséget, amit egykor *princepseinkkel* szemben elkövetett, engedelmességgel kárpótolja. A királya, aki valaha méltóságán alulinak tartotta bevallani, hogy ember,⁹ most beismeri félelmét és téged tisztel azokban a templomokban, ahol őt magát tisztelik; azért, hogy követséget küldött, drágaköveket és selymet ajándékozott, és ezek mellett diadalkocsijaidhoz vadállatokat adott, bár névleg még mindig a szövetségesed, irántad való hódolatában már inkább az adófizetőnek számít.¹⁰

23. Ne gondold azonban, *Imperator*, hogy mindaz, amit mondani készülök, kellemes lesz a fülednek: talán csodálkzol, de mi, gallok haragszunk diadalmeneteid miatt.¹¹ Mialatt messzi földeken győzedelmesen törsz előre, míg a Kelet királyságait kiterjeszted a birodalom és a mindenség határain túl-

ra, míg sebesen haladsz a napkeleten élő népek¹² és, ha létezik ilyen, a nap nyugóhelye felé, az alatt a zsarnok rejtékhelyre lelt gaztetteihez.¹³ Milyen apró kezdetekből származnak nagy bajok! Ilyen volt, amikor a gladiátorok egy csoportja Cn. Lentulus iskolájából kitörve csaknem az egész itáliai nép pusztulását okozta; amikor a kilikiai kalózok kétes kimenetelű háborúba bonyolódtak a *consulokkal*; amikor a szökött rabszolgák felfegyverkeztek, és a római gerelyek sokáig meghátráltak a dologházak kardjai elől.¹⁴ Ki nem nevetett a legutóbbi büntettről szóló első híreken? Az esemény ugyanis, úgy tűnt, még bosszankodásra sem érdemes, mivel csak néhány ember, egy maréknyi szigetlakó borította lángba az egész földrészt, és, mivel ők maguk a világ számkivetettjei voltak, saját száműzetésüket uralkodói köntösbe rejtették.¹⁵ De micsoda földindulást szült Fortuna! Mekkora bajt tartogatott az állam számára ennek a pestisnek a növekedése, és mekkora dicsőséget a te számodra annak kioltása, kiváltképp mert a vezérek hűtlensége¹⁶ és a

7 Vö. *Pan.* 7, 8, 5; Pacatus azonban megváltoztatta az eredeti „*Germaniát*” „bármely barbár nép”-re.

8 Több római vezér is életét vesztette Perzsiában – többek között Crassus, Valerianus és Julianus.

9 Az „aki valaha méltóságán alulinak tartotta bevallani, hogy ember” mondatról vö. *Pan.* 10, 6–7.

10 III. Shapur követet küldött Constantinopolisba 384-es trónra kerülésekor (*Cons. Const., Chron. Min.* 1, 244; *Marcellin. Comes, Chron. Min.* 2, 61). Socrates (*HE* 5, 12, 2) megemlíti a drágaköveket, selymet, elefántokat, ami arra utal, hogy erre a követségre gondolt Pacatus.

11 Theodosius valóban diadalmenetet tartott Constantinopolisban 386. október 12-én a *greuthungusok* fölött aratott győzelme után (*Cons. Const., Chron. min.* 1, 244; vö. *Zos.* 4, 38–39). A hadjáratokat azonban hadvezére, Promotus vezette. *PLRE* I.

12 Themistius 383-ban keletkezett 16. beszéde (*Or.* 16, 213A) és a *Cod. Theod.* I. 3, 1, 103 (383. július 27. Salamaria) alapján Seec (1921, 5, 69; 453) arra a következtetésre jut, hogy Theodosius valóban kelet felé utazott, hogy a Szaszanida Birodalommal tárgyaljon, amikor a Magnus Maximus trónbitorlásáról szóló hírek elérték. Akkor visszafordult és Sporaciust küldte, hogy a nevében tárgyaljon keleten (Johannes Lydos: *De mag.* 3, 53). Ez a küldetés végül Armenia felosztásához vezetett; lásd ehhez: Blockley 1987, 222–234. Ezen események után lépett trónra III. Shapur.

13 Maximus trónbitorlása Britanniában történt 383 tavaszán vagy nyarán. Gratianus 383. június 16-án Veronában tartózkodott (*Cod. Theod.* I. 3, 1), azután átkelt az Alpokon Raetiába, hogy a betörő alemannok ellen vezessen hadjáratot (*Soc. HE* V. 11, 2; *Soz. HE* VII. 13, 1), ami arra utal, hogy akkor még nem hallott Maximus felkeléséről. Pacatus nem ismerteti a trónbitorlás indokát. Zósimos (IV. 35) azt sejteti, hogy Maximus irigy volt Theodosiusra, és kihasználta, hogy Gratianus csapatai nehezteltek az uralkodóra, mert kedvezően bánt alán katonáival. Ugyanez szerepel *Epit.* 4, 76-nál, kiegészítésekkel (pl. Gratianus olykor barbár ruhát öltött). Zósimos leírása hitelesnek tűnik, bár hibásan helyezi Gratianus halálát Lugdunum (Lyon) helyett Singidunumba (Belgrád). Gratianus két éven át távol volt Galliától, amit sok gall alattvalója nehezményezett (lásd Seec 1921, 5, 497; 166).

14 Gladiátorok Lentulus iskolájából – Spartacus felkelése (Kr. e. 73–71); vö. Appianus *BC* I. 116–120. A gladiátoriskola tulajdonosának Lentulus Batiatus volt a neve; a Gnaeus *praenomen* talán a legyőzött *consul*, Cn. Lentulus miatt került ide, de mivel Orosiusnál is ez szerepel (V. 24, 1), történetileg hiteles lehet. A kilikiai kalóz Athenio volt, aki a szicíliai Segesta és Lilybaeum mel-

lett rabszolgázadást indított Kr. e. 104-ben (Diod. XXXVI. 5). A rabszolgáknak évekig sikerült a *praetori* és *consuli* seregeket feltartani.

15 Pacatus igyekszik Maximust lebecsülni és a felkelés jelentőségét csökkenteni azért, hogy üryget találjon Theodosius tétlenségére. Maximus azonban a trónbitorlása idején valószínűleg hivatalosan is a csapatok vezére volt, talán *comes* (*PRLE* I, Maximus 39) vagy *dux Britanniarum*, de erre nincs egyértelmű bizonyíték; lásd Frere 1987, 353; Birley 1981, 350. A 452-es *Chronica Gallica* (*Chron. min.* I. 646) feljegyezi Maximus felemelkedése után, hogy a piktek és a skótok felkelését leverte. Pacatus talán azért említi száműzetést, mert a Brit-szigetek messzesége a száműzetéssel tette a parancsot egyenlővé, vagy talán azt sugallja, hogy Maximusnak száműzetésbe kellett mennie (mint az ifjabb Theodosiusnak) Theodosius *comes* bukása után (Ensslin 1930, 2546).

16 Az 5. századi gall krónikáiról, Prosper Tiro azt állítja, hogy Merobaudes *magister militum* (*Zos.* IV. 17; 375-ben *magister peditum* volt; *Amm. Marc.* XXX. 5, 13; de lásd A Demandt 1970, 593), elárulta Gratianust Lutetiánál (Párizs) (*Chron. min.* I. 461). Egy római felirat szerint (Rossi, *ICUR* 1, 370) Merobaudes harmadszorra volt *consul* 388-ban Theodosius alatt. Ez arra utalhat, hogy Maximus megtisztelte ezzel (Rodgers 1981, 82–105; 93; *PLRE* I, Merobaudes 2). Mások viszont elvetik Prosper és a felirat állításait; pl. Barnes 1975, 155–70, aki azt gondolja (160), hogy Prosper összekeverte Merobaudest Andragathiuszal és a *con* III a feliraton hibás, helyesen *cos* II (383, lásd Demandt 1970, 598). Andragathius, aki elfogta és kivégezte Gratianust (*Zos.* IV. 35, 6), Maximus fontos hadseregparancsnoka a Theodosius elleni első hadjáratban (*Oros.* VII. 35, 3–5), köpönyegforgató volt, hiszen Ambrosius Júdához hasonlítja (*In Psa.* 61, 24), és jobb jelöltnek tűnik, mint Merobaudes. De az a tény, hogy 28, 4-nél Pacatus Merobaudes halálát (kikényszerített öngyilkosságát) Maximus kegyetlenségének illusztrálására használja, önmagában még nem zárja ki, hogy ő volt az áruló hadseregparancsnokok egyike. Nixon szerint Pacatus, aki tapasztalt szónok, tökéletesen alkalmas arra, hogy Merobaudest kettős szerepben használja, név nélkül, mint azok egyikét, akik elárulták Gratianust, és később névvel, mint Maximus híres áldozatát (nem sok ilyen volt) (Nixon 1994, 478). Nannienus egy másik hadseregparancsnok, aki elárulhatta Gratianust, egy Valentinianus és Gratianus alatti hosszú és kitüntetett katonai karrier után (*Amm. Marc.* XXVIII. 5, 1; XXXI. 10, 6), Maximus fiának, Victornak védelmezőjeként kerül elő Galliában, amikor Maximus lerohanta Itáliát (Greg. Tur. *HF* 2, 9, Sulpicus Alexandert idézi).

legiók átállása miatt mindaz, amit az állam védelmére fegyvereztek fel, az állam ellen fordult.¹⁷

24. Nem akarom semmilyen módon súlyosbítni azoknak a szájalomra méltó embereknek a tetteit vagy sorsát,¹⁸ akik – miközben szerencsétlenségükre megbíztak a bíborba öltözött hóhérban,¹⁹ aki a veled való rokonságával és a te jóakarattal dicsekedett²⁰ – ártatlan lélekkel a lehető legsúlyosabb büntetést követték el. Belátom, hogy mennyire nehéz és veszélyes helyhez értem. Ugyanis, bár annak az öt évnyi gyászos időszaknak²¹ a felidőzését a füled elutasítja, a dicséreted viszont megköveteli azt, és a dicsőségednek is érdekében áll, hogy a jelenlegi jó szerencsénk ajánlására a már elmúlt bajokat is elmeséljük. Másrészt, irgalmasságból inkább azt akarná, hogy a jótéteményei összessége csökkenjen, mint hogy a szerencsétlenségek előszámlálása révén gyarapodjék. Elkerülhetetlen lesz tehát, akár hallgatok, akár beszélek az állam bajairól, hogy vagy az erénnyel szemben tűnjek méltánytalannak, vagy a kegyességgel szemben alkalmatlannak. De mégis, *Imperator*, legyél egy kissé türelmes az érzéseiddel. Mert ha kellemes a szerencsés időkben felidézni a bajokat, ha a tengerészek is örömet lelnek a viharokra, az orvosok a betegségekre való emlékezésben, te miért ne hallgatnád meg szerencsétlenségeinket, hogy visszaidézd jótéteményeidet? Honnan kezdjem tehát, hacsak nem a te balsorsodtól, Galliám? Minden terület közül ugyanis, amelyet ez a dögvész megszállt, magadnak követeled, és nem

is jogtalanul, a csapások különös kiváltságát, mivel kénytelen voltál elviselni – s nem csupán a füleddel, amely könnyedében érzel, hanem úgy, hogy a szemed előtt zajlott – Maximus győzelmét és Gratianus halálát.²² Mély sebek borítják, be kell vallani, a hozzánk közeli Italiát és a szomszédos Hispaniát is; de nagy fájdalomban mind a ketten találnak vigaszt: Hispania nem látott zsarnokságot, Italia pedig látta a zsarnokot elpusztulni.²³ Mi voltunk az elsők, akik a dühöngő vadállat támadását elszenvedtük, akik kegyetlenségét ártatlanok vérével elégitettük ki, mohóságát pedig a közösség elszegényedésével. Nálunk tombolta ki magát a már magabiztos kegyetlenség és a még kielégítetlen kapzsiság.²⁴ Máshol az államot sújtó baj vagy megkezdődött vagy befejeződött; Galliában azonban tartósan jelen volt.²⁵

25. Ki tudná magát hozzánk hasonlítani a szerencsétlenségben? Elszenvedtük a zsarnokot másokkal együtt is, egyedül is. Miért számoljak be a polgárai által elhagyott városokról, az előkelő származású menekültekkel teli pusztaságokról? A magas tisztségeket elnyert férfiak javainak elárverezéséről, jogaik elvesztéséről és a fejükre kitézett vérdíjról? Láttuk, ahogy a tisztségek számát csökkentik, ahogy a volt *consulokat* megfosztják ünnepi ruhájuktól; a végzetüket túlélt öregeket és az elkobzott javaik felvásárlójának szeme előtt játszó kisgyerekek megsiratni való gondtalanságát.²⁶ Mindeközben nekünk, szerencsétleneknek tilos volt kimutatni szerencsétlenségünket,

17 Zósimos leírja, hogy amikor Maximus átkelt Galliába, Gratianustól sokan átálltak az *usurpator*hoz (IV. 35, 4–5). Amíg a „germaniái és az azon túli hadseregek” Maximus segítségére siettek, eleinte Gratianus hadseregének „egy nem elhanyagolható része” hű maradt a fiatal császárhoz. Az első csata Lutetia (ma Párizs) mellett zajlott (Prosper Tiro *Chron.* a.384; *Chron. min.* I. 461; 1183). Őt napig tartó küzdelem után a maurus lovasság letette a fegyvert Maximus előtt, további csapatok követték. Ezután Gratianus elmenekült kb. 300 kiválasztott lovassal, talán az alán kíséretével. Seeck feltételezi (1921, 5. kötet, 167), hogy a maurus lovasság ismerte Maximust az idősebb Theodosius afrikai szolgálatából (Amm. Marc. XXIX. 5, 6; 21). Ambrosius ugyancsak megemlíti, hogy a hadserege elhagyta Gratianust (*Ep.* 24, 10).

18 Egyértelműen nem csak Gratianus csapatai működtek együtt a trónbitorlóval, hanem Gallia népségének nagy része is. Az állítás, hogy Maximus haragudott Gratianus egyes követőire (lásd Sulp. Sev. *Dial.* 3, 11) arra utal, hogy a legelszántabbakon kívül kibékült velük. Pacatus megpróbálta felmenteni a honfitársait, akiket szerinte félrevezetett Maximus: ezt akár úgy is lehet értelmezni, mintha az ő lelkiismerete sem lenne teljesen tiszta (Nixon 1994, 478).

19 Maximus *consul* volt 384-ben és 388-ban.

20 Úgy tűnik, volt a dicsekvésnek alapja. Maximus Hispaniából származott (Zos. IV. 35, 3). Együtt szolgált Theodosius apjával (Britanniában magával Theodosiusszal is (lásd Zos. IV. 35, 3), és állítólag Afrikában, a Firmus elleni háborúban, lásd Amm. Marc. XXIX. 15, 6, 21). Theodosius különleges rendelkezéseket hozott Maximus családjá számára annak halála után – a lányait egy rokonhoz küldte, hogy fölnevelje őket, anyjának pedig ellátást adott (Ambros. *Ep.* 40, 32); Ensslin 1930, 2546; Greg. Tours. *HF* I, 45 is arra utal, hogy Maximusnak legalább egy lánya volt), de az a szidalmazás, amit Pacatus Maximusra zúdít a 31, 1-ben, a Theodosius családjával való kínosan szoros kapcsolatra mutat (31, 1; 43, 6).

21 A *iustitium*, a közügyek felfüggesztése állami gyász esetén hirdethető ki.

22 Gratianus, miután elhagyta hadseregét, elmenekült Lutetiából (Párizs) az Alpok felé válogatott lovasokkal (valószínűleg a hűséges alánokkal), de az útba eső városok nem engedték be (Hierom. *Epit.* 60, 15), elfogták és Andragathius, Maximus *magister equitum* megölte Lugdunumban (Lyon) (Zos. 4, 35, 6; Rufin. *HE* 2, 14) 383. aug. 25-én (*Fasti. Ital.*, *Chron. min.* I. 297; Marcellin. Comes, *Chron. min.* II. 61). A részletek eltérnek: Socrates (*HE* V. 11) szerint Gratianus egy feleségéről szóló üzenet tévesztette meg, egy Rhodanus (Rhône) feletti hídon fogták el, és megölték; Sözomenos (*HE* VII. 13, 8) változata hasonló, kivéve, hogy szerinte Gratianust később ölték meg. Ambrosius pontosítja a részleteket: Gratianust később ölték meg, egy vacsorán, árulás következtében (*In Psa.* 61, 23). Maximus később azt állította, hogy nem adott utasítást Gratianus kivégzésére (Ambros. *Ep.* 24, 10). Seeck úgy gondolja *In Psa.* 61, 25 alapján, hogy Maximus Theodosiushoz akarta küldeni Gratianust, és hogy Andragathius túlteljesítette a parancsot (1921, 5. kötet, 168; 500). Nixon szerint ez arra utal, hogy Gratianus jelentéktelen bábú volt (1994, 480).

23 Itáliával kapcsolatban lásd Pac. 38. Hispania Galliából származó sebei Priscillianus követőinek üldözéséből származnak (Pac. 29).

24 Itt egy tipikus zsarnok elleni beszéd kezdődik, de van benne néhány történelmi szempontból érdekes részlet. A Maximus galliai uralmáról szóló források arra utalnak, hogy a Pacatus által festett kép erősen torz. Orosius (VII. 34, 9) pl. azt írja, hogy Maximus „energikus és egyenes, érdemes a császárságra, ha nem vált volna zsarnokká katonai esküjének megszegésével”, bár ő is hispaniai volt és katolikus.

25 A győztes Maximus Augusta Treverorumban (Trier) állította föl a központját (Sulp. Sev. *Chron.* II. 46–50; Greg. Tours. *HF* I. 43), ahol Gratianus is székelt. Itt látogatta meg Márton (Sulp. Sev. *Dial.* III. 11; *Chron.* II. 50) és Ambrosius is (*Ep.* 24, 2).

26 A Maximus uralma elleni vádakot más források nem erősítik meg. Pacatus főleg a vagyonos osztályok, pozícióval és tisztségekkel rendelkezők szempontjából vádolja Maximust. „Volt *consulok*”: talán Merobaudes vagy Nolai Paulinus (*suff. cos.* 378; *PLRE* I.,

sőt, kénytelenek voltunk boldogságot színlelni, és míg otthon, titokban csak a feleségünkre és gyerekeinkre bízhattuk elrejtett fájdalunkat, nyilvánosan olyan arccal jelentünk meg, ami nem árulta el a balszerencsénket. Különben hallhattad volna, ahogy egy besúgó azt kiáltja: „Miért olyan szomorú az az ember? Vajon azért, mert régen gazdag volt, most pedig nincstelen? Hát nem ad hálát, hogy életben van? Miért gyalázza meg így a nyilvános helyet, gyászba öltözött? Azt hiszem, a testvérét siratja. De van egy fia.” Így nem volt szabad az elveszetteket siratni, az életben maradtak miatti félelmünkben. Tehát, bár a lelkünk komor volt, derűs arcot vágunk, és azokhoz hasonlóan, akik egyes szardíniai magvak levét fogyasztván állítólag nevetve halnak meg, boldogságot színleltünk szomorúságunkban.²⁷ Némi enyhülést hoz a bajokra, ha az ember megkönnyezheti a sorscsapásokat, és sóhajtozással könnyíthet a lelkén; nincs nagyobb büntetés annál, mint szomorúnak lenni, de nem annak látszani. És mindeközben remény sem volt a rablót kielégíteni. Mert a bőséget nem követte meglegegedés, ahogy pedig természetes lenne. Napról napra nőtt a mohósága, és a már megszerzett javak csak felkorbácsolták örület szerzési vágyát. Ahogy az ivás felizzítja a szomjat a betegben, ahogy a tüzet a száraz anyag nem kioltja, hanem növeli, úgy a köz szegénysége árán kikényszerített vagyon is fokozta az éhes lélek kapzsiságát.

26. Ő maga bíborba öltözve a mérleg serpenyőinél állt, és sápadt, mohó tekintettel vizsgálta a súlyok mozgását és a mérleg rezgését. Mindeközben összehordták a provinciákból származó zsákmányt, a száműzöttek tulajdonát, a lemészároltak javait: itt a családanyák kezéből kitépott aranyat mérték, ott az árvák nyakáról letépett bullákat,²⁸ amott a gazdájuk vérével borított ezüstöt. Mindenütt pénzt számoltak, ládákat töltöttek meg, érméket halmoztak vagy edényeket daraboltak fel, úgy-hogy bármely szemlélőnek úgy tűnhetett, mintha nem is egy császár otthonában lenne, hanem egy rabló tanyáján. A rabló azonban felhasználja zsákmányát, és juttat belőle másnak vagy magának. Nem azért lesi az utakat és a hegyeket, hogy összegyűjtse és eltemesse a kincset, és a bűne mellé még ágrólszakkadt is legyen, hanem azért, hogy a torkát és a hasát megtöltse, és hogy ne hiányozzon a pénz a kiadásaihoz; mert pazarlóan és odafigyelés nélkül költekezik, ugyanazzal a könnyedséggel, amivel megszerzi a dolgokat. Ez a mi kalóznak azonban mindazt, amit bárhonnán is besöpört, összehordta az ő barlangjának Charybdisába,²⁹ hogy az számunkra és a maga számára is elvesszen. Azt mondom, Charybdis? Ő, noha elnyelte a teli ha-

jókat, azt mondják, hogy mégis kihányta a hajóroncsokat, és a mélyben összeroncsolt hajótesteket Tauromenium³⁰ partjaihoz dobta. A mi javaink viszont egyetlen és folyamatos úton vándoroltak a kincstárba, és semmilyen maradványt vagy töredéket – legalább valami késői undortól hajtva – nem hányt ki újra a közös javaknak ez az elnyelője.

27. A gonosz uralkodók végső mentsvára az, hogy ajándékozás céljából rablásba kezdenek és a rablás miatti gyűlöletet az ajándékok nagyságával csillapítják. De, az ördögbe is, mi értelme, hogy mindenkitől raboltak, de az senkié sem lesz? Magánszemélyek kapzsiságára legalább van mentség, ha rossz is: az ember fél a nélkülözéstől, tartalékol az öregkorára, és az örököseiről gondoskodik. De mivel indokolja a kapzsiságát az, akinek minden létező dolog a rendelkezésére áll? Én bizony, ha megengedett és istennek tetsző dolog lenne a halandóknak a mennybéli dolgokat megítélni, azt gondolnám, hogy az uralkodóknak nincs nagyobb boldogsága, mint hogy boldoggá tett egy embert, megszüntette a szegénységét, legyőzte a sorsát, és új végzetet adott neki. S így a császárnak, ha helyesen ítéli meg saját fenségét, nem annyira azt kell a sajátjának tekintenie, amit elvett, hanem inkább azt, amit adott. Ugyanis minden az ő fennhatósága alatt folyik, és ahogy a mindent körbeölelő óceán is visszakapja a földtől a vizet, amit kiárasztott a földre, ugyanígy bármi is folyik ki a polgárokhoz a princepstől, az visszatér a princepshez; ezért a császár mind a vagyonát, mind a hírnevét akkor szolgálja jól, ha nagylelkű; mivel a dicsőség lesz a kamat, amikor olyan pénzt ad, ami vissza fog térni hozzá.

28. Maximus számára azonban a dicsőség megszerzésére irányuló minden módszer ostobaságnak tűnt. Tüllépett a jószágának azon a képzetén, amely ott fészkel még a legrosszabb emberekben is, a legfőbb boldogságát a birtoklásban és a kár okozásában látta, és nemcsak arra törekedett, hogy minél többet szerezzen, hanem arra is, hogy semmit se hagyjon másnak. Mert nem kísérté figyelemmel a bányák munkáját, amint az a királyoknál szokás, hogy a természet rejtett kincseit a hasznárra fordítsa és olyan vagyont gyűjtsön, ami senkinek sem árt és senki nem lesz tőle szegényebb. Értéktelennek tartotta azt az aranyat, amit a bessus bányász vagy a gallaeciai aranykereső hozott napvilágra a hegy eréből és a folyó kavicsából,³¹ tisztábbnak és ragyogóbbnak gondolta azt, amit a gyászoló emberek adtak, amit nem a folyók vize, hanem az emberek könnye fűrésztött, amit nem föld alatti alagutakból ástak ki, hanem a lemészároltak torkáról és nyakáról téptek le. És így, mivel a könyörtelen zsarnoknak mind a tollától, mind a kardjától fél-

Paulinus 21). Paulinus campaniai kormányzósága után tért vissza Burdigalába (Bordeaux) (381), és, úgy tűnik, ott lakott, amikor Maximus Gallia uralkodója volt. Testvére rejtélyes körülmények közötti halála után Paulinus maga is gyanús volt az új uralom alatt; azt írja (*Carm.* 21, 416), hogy veszélyben volt és megfenyegették azzal, hogy elkobozzák örökségét a kincstár számára. A veszély elmúlt, de a birtokait kezdte eladni jótékony célra és pap lett (majd püspök). A *sector* (felvásárló) szó arra utal, hogy az elkobozott javak nyilvános árverésen való felvásárlásáról van szó.

27 A „szardíniai magvak levélével” kapcsolatban vö. Serv. *Ad Ecl.* VII. 41. Sargeant *Ranunculus sceleratus*ként (torzszakaboglárka) határozza meg a növényt, ami az élőhelye és a tulajdonságai alapján elfogadhatónak tűnik (1920, 119–120). Nixon szerint azonban valószínűbb egy zellerféle, *Oenanthe crocata*, a vízi bajmóca,

amelynek a gyökerei állítólag kellemes ízűek és a fő mérgező összetevője (*polyacetylene oenanthotoxin*) sokáig aktív marad a gyökérben (Nixon 1994, 483).

28 A bulla kerek vagy szív alakú lapos tok, melyet a szabad születésű római gyermekek a nyakukon hordtak talizmánként. Bőrből vagy aranyból készült. A fiúk a *toga praetexta* levetésekor felhagytak a bulla viselésével, a leányoknál valószínűleg férjhezmenetelig használatban maradt.

29 Charybdis – örvény a Messinai-szorosban Szicília és Itália között. Vö. Cic. *Phil.* 2. 67.

30 Tauromenium – kis város Szicília szigetén, ma Taormina.

31 A bessusok híres aranybányászok voltak Thráciából (Vegetius IV. 24), mint ahogyan a gallaeciaiak Hispania Tarraconensisből, Theodosius szülőhelyéről (Plin. *NH* XXXIII. 78).

tünk, a szegénységért imádkoztunk, s hogy elkerülhessük a hóhért, a *sector*³² jövetelét kívántuk. Ha bárkinek úgy tünne, hogy kevésbé volt kegyetlen a többi bünteteteihez hasonlítva, az idéz-e emlékezetébe a ti halálotokat, diadalmas Balio³³ és *trabeás* Merobaudes.³⁴ Egyikük, aki a legmagasabb magistratusokat töltötte be, a *consul* bíbort viselte és a tisztségekből valóságos *senatust* gyűjtött egybe az otthonában,³⁵ kénytelen volt saját életét elvenni; a másik a britanniai testőrök kezétől halt meg a saját otthonában, és megbélyegezte a szégyenletes nőies halál, hiszen ezáltal úgy tűnt, hogy egy olyan férfi, aki szenvedéllyel viseltetik a fegyverek iránt, szívesebben pusztul el huroktól, mint kardtól. De talán azt is gondolhatjuk, hogy a zsarnoknak különleges indoka volt arra, hogy gyűlölje őket; hiszen mindkettő Gratianus csatasorában állt és Gratianus mindkettőt kedvelte. Mit mondjunk viszont azokról, akik nem ismertek magas tisztségeket és uralkodókat, csak a sajátjaik között számítottak nemesnek és kiemelkedőnek, de mégis a hóhér oltotta ki az életüket?

29. Férfiak haláláról beszélek, miközben emlékszem, hogy nők véérének ontásáig süllyedt és békeidőben az ellen a nem ellen fordult, amelyet a háborúk meg szoktak kímélni? De természetesen súlyos és gyűlöletes okok voltak amögött, hogy a

híres költő feleségét kampóval vonszolták a büntetés helyszínére; hiszen az özvegyet túlzott áhítattal és az istenség túlonúl szorgalmas imádatával vádolták, majd ezt be is bizonyították.³⁶ Fogalmazhatott volna-e meg ennél súlyosabb vádat ellene a vádló, aki maga is pap? Mert volt a besúgóknak egy olyan fajtája, akik nevükben papok, de valójában gazemberek és hóhérok, akiknek nem volt elég, hogy a szegény szerencsétleneket kiforgatták ősi örökségükből, hanem vérre menően bevádolták őket, és az életére törtek az immár nincstelen vádlottaknak. Sőt, miután részt vettek ezekben a főbenjáró perekben, miután saját szemükkel látták és saját fülükkel hallották a nyomorultak szenvedéseit és kínjait, miután érintették a *lictorok* bárdjait és az elítéltek láncait, visszavitték a szent rítusokra a bűnös érintéssel beszennyezett kezüket, és a szertartásokat, amelyeket elméjükkel már megszenteltlenítettek, most a testükkel is meggyalázták. Ilyenek voltak azok az emberek, akiket ez a Falaris³⁷ a barátainak mondott, akik az ő figyelmét és bizalmát élvezték. És ez nem számított igazságtalanságnak, hiszen a részükről a hódolat megannyi jele érkezett: kielégítve mohóságát a gazdagoktól eltulajdonított javakkal, kegyetlenkedő hajlamát az ártatlanok szenvedéseivel és istentelenségét a vallás megvetésével.

32 Felvásárló, vagyonekobbzó, árverező, hivatalnok. Lásd még Pac. 25.

33 Balio vagy Vallio, Gratianus *magister equitum*ja 375-ben. Neve előfordul még Ambrosiusnál is (*Ep.* 24, 11). Halála 386-ra tehető, a priscillianusok tárgyalásához és kivégzéséhez köthető.

34 Merobaudes frank származású katonai parancsnok, *consul* 377-ban és 383-ban. Egy felirat alapján feltételezik, hogy 388-ban is *consuls*ágot viselt. A *PLRE* I. szerint Merobaudes Gratianus *magister pedium*ja volt 375-ben (*Amm. Marc.* XXX. 5, 13). Demandt ennek a szakasznak az alapján arra jut, hogy Vallio nem ugyanabban a rangban volt, mint Merobaudes, és ezért nem *magister equitum*, hanem inkább *comes rei militaris* lehetett (*magister militum*, 603). Ez a következtetés Nixon szerint nem megalapozott, mert annak említése, hogy Merobaudesnek magas *magistratus*ai voltak (katonai *magistratus*a), nem jelenti szükségképpen azt, hogy Vallionak nem voltak (Nixon 1994, 485). A *trabea* a consuli köpeny, említése arra utal, hogy Merobaudes a *consuls*ága idején halt meg (383-ban vagy 388-ban).

35 Az illető az egész *senatus*nak is elegendő tisztséget és rangot szerzett egymaga.

36 Euchrotia, Attius Tiro Delphidius felesége (*Auson. Prof. Burd.* 5, 6; *Amm. Marc.* XVIII. 1, 4), pártfogó, Ausonius barátja. Maximus végeztette ki Treviriben Priscillianusszal és számos követőjével együtt (*Prosper Tiro, Chron. min.* I. 462, 1187; *Hydatius, Chron. min.* II. 15; *Hieron. de vir. ill.* 122; *Sulp. Sev. Chron.* II. 51). Priscillianus Euchrotia birtokán lakott, miután Burdigalából elüldöztek, később a nő elkísérte, másokkal együtt, Rómába és Mediolanumba.

37 Falaris/Phalaris (Kr. e. 570–555) a görög kolónia Akragas (ma Agrigento, Sziciliában) *tyrannosa*, hírhedt volt kegyetlenségéről. A feljegyzések szerint áldozatait bronzbikában sütötte meg (*Cic. Verr.* II. 4, 73). Ammianus Marcellinus a kegyetlenség szimbólumaként ír róla (*XXVI.* 10, 5; *XXVIII.* 1, 46).

Jegyzetek

- 1 A *panegyricus* szó görög eredetű, jelentése 'ünnepi, dicsőítő beszéd'. Eredetileg ókori ünnepi gyülekezet előtt elmondott beszéd, amelynek nem volt gyakorlati célja, csak a hallgatóságot kívánta lelkesíteni vagy gyönyörködtetni. Rómában a műfaj eredetét a *laudatio funebris*ben kell keresnünk. Cicero bővítette ki az elhunyt dicséretét az élők magasztalásával. A császárkorban a korábban a *senatus*nak és a népnek kijáró beszéd már az uralkodót illette meg.
- 2 Albrecht kiemeli, hogy a császár dicsérete mellett a *panegyricus* fontos szerepe még az „állam érdekében való gondolkodás begyakorlása” is a rétori iskolákban (Albrecht 2004, 1161).
- 3 Római társascsászár Keleten 379. 01. 19. – 392. 05. 15, majd gyakorlatilag egyedüli császár haláláig, 395. 01. 17-ig.
- 4 A szöveg kiadása: Galletier 1955; Nixon–Rodgers 1994. Pacatus művéből fordításrészletek megjelentek már: Székely 2013; Székely 2015; Székely 2018 (megjelenés alatt).
- 5 A *Panegyrici Latini* (latin *panegyricus*ok) 12 beszédet tartalmazó gyűjtemény, amely a Kr. u. 4. század végén Galliában nyerte el ma ismert formáját. A 15. században előkerült antik válogatás élen, mintegy modellként, az ifjabb Plinius Traianus római császárhoz írott beszéde áll. A többi beszédet gall szónokok írták különböző császárokhöz: Mamertinus Maximianushoz (289, 291), Nazarius Constantinusához (321), Claudius Mamertinus Iulianushoz (362) és Pacatus Theodosiusához (389). A Gallia Lugdunensis *praefectura*sának az augustodunumi iskolák helyreállításáról szóló beszédét Eumenius 298 körül írta. A 297-ben Constantiushoz írt és a 307-ben, 310-ben, 311-ben Constantinushoz írt beszédek szerzőit nem ismerjük név szerint. E beszédek trónra lépési évfordulókra, uralkodói kegyek megköszönésére és hasonló alkalmakra készültek. Magyarul olvasható Nazarius beszéde Constantinushoz (ford. Varga T. – Havas L.: Havas 2007, 727–759); Maximianus és Constantius dicsőítése (ford. Gönczi G. és Szabó Á.: Székely 2016, 5–30). A *panegyricus*okhoz újabban lásd: Rees (szerk.) 2012.
- 6 Pacatus életéhez lásd: Galletier 1955, 48–63; Nixon 1994, 437–447.
- 7 Flavius Magnus Maximus (kb. 335 – 388. aug. 28.), *usurpator* (383–384), majd a nyugati birodalomrész uralkodója 384–388 között. Lásd ehhez: Baldus 1984, 175–192; Elbern 1984.

Bibliográfia

- Albrecht, M. von 2004. *A római irodalom története*. I–II. Ford. Tar Ibolya. Budapest.
- Baldus, H. R. 1984. „Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus”: *Chiron* 14 175–92.
- Barnes, T. D. 1975. „Patricii under Valentinian III”: *Phoenix* 29, 155–170.
- Birley, A. R. 1981. *The Fasti of Roman Britain*. Oxford.
- Blockley, R. C. 1987. „The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D.”: *Historia* 36, 222–234.
- Burns, Th. S. 1994. *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians (ca. 375–425)*. Bloomington.
- Cameron, A. 2011. *The Last Pagans of Rome*. Oxford.
- Curran, J. 1998. „From Jovian to Theodosius”: A. Cameron – P. Garnsey (szerk.): *The Cambridge Ancient History*. Vol. 13: *The Late Empire, A.D. 337–425*. Cambridge.
- Demandt, A. 1970. „Magister militum”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supplementband XII., Sp. Stuttgart, 553–790.
- Demandt, A. 1988. *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian (284–565 n. Chr.)*. München.
- Elbern, S. 1984. *Usurpationen im spätrömischen Reich*. Bonn.
- Ensslin, W. 1930. „Maximus”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). XIV., Sp. Stuttgart, 2546–2555.
- Frere, S. 1987. *Britannia*. London.
- Galletier, E. 1955. *Panegyriques Latins*. Paris.
- Goffart, W. 1980. *Barbarians and Romans, A.D. 418–584. The Techniques of Accommodation*. Princeton.
- Havas L. (szerk.) 2007. *Uralkodó és polgár antik tükrökben*. Debrecen.
- Heather, P. 1991. *Goths and Romans 332–489*. Oxford.
- Holum, K. G. 1989. *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley.
- Leppin, H. 2003. *Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium*. Darmstadt.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 1990. *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford.
- Lippold, A. 1980. *Theodosius der Große und seine Zeit*. 2. Auflage. München.
- Lippold, A. 1973. „Theodosius I”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supplementband XIII. Stuttgart, 837–961.
- Matthews, J. F. 1975. *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–425*. Oxford.
- Nixon, C. E. V. – Rodgers, B. S. 1994. *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini*. Oxford.
- PLRE I. 1971. Jones, A. H. M. – Martindale, J. R. – Morris, J. (szerk.): *The Prosopography of the Later Roman Empire: Volume I. A.D. 260–395*. Cambridge.
- Rees, R. (szerk.) 2012. *Latin Panegyric*. Oxford.
- Rodgers, B. 1981. „Merobaudes and Maximus in Gaul”: *Historia* 30, 82–105.
- Rossi De, G. B. 1857–1861. *ICUR* 1. (Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores 1.) Roma.
- Sargeant, J. 1920. *The Trees, Shrubs and Plants of Virgil*. Oxford.
- Schmidt, L. 1941. *Die Ostgermanen*. München.
- Seeck, O. 1919. *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.* Stuttgart.
- Seeck, O. 1921. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Stuttgart.
- Székely M. 2003. „Theodosius amator pacis generisque Gothorum. Theodosius gót politikájáról”: *Aetas* 18, 3–4, 24–32.
- Székely M. 2013. „Pacatus Theodosius császár dicsőítése c. mű szemelvényeinek fordítása”: Székely M. – Illés I. Á. (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény*. Szeged, 333–336.
- Székely M. 2015. „Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből”: *Aetas* 30, 3, 121–126.
- Székely M. 2016. „Maximianus és Constantius dicsőítése”: Székely M. (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény 4*. Documenta Historica 95. Szeged.
- Székely M. 2018. „Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto Dictus 1–14. caputok (Bevezetés és fordítás)”: *Antik Tanulmányok* (megjelenés alatt).
- Williams, St. – Friell, G. 1994. *Theodosius. The Empire at Bay*. London.
- Wolfram, H. 1990. *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.